

УДК 82.01906:801.73

О. В. Трохимчук,

аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

dj.laid@ukr.net

ORCID: 0000-0003-1018-9911

ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ МЕТОД З. ФРОЙДА В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ ДІАЛОГУ**М. М. БАХТІНА: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ПРОЕКЦІЯ**

У статті проаналізовано погляди М. М. Бахтіна на питання діалогу, акцентується увага на розрізненні бахтінських та фрейдівських категорій "діалог", "особистість". Психоаналітична теорія З. Фрейда розглядається в контексті діалогічного розуміння Бахтіна, в ранніх працях якого "Автор та герой в естетичній діяльності", "До філософії вчинку" та "Фрейдизм" проблема особистості та проблема культури поєднуються ідеєю діалогу. Діалог, як форма мислення та пізнання дійсності, розглядається не лише як розмова двох його учасників, а як поліфонія голосів, що існують в різних часах.

Ключові слова: психоаналітичний метод, літературний твір, Я, Інший, автор, герой, діалогізм.

Вступ. Праці З. Фрейда відігравали особливу роль в духовному розвитку Європи перших десятиліть ХХ століття. Специфічно висвітлює їх значення інтелектуальний та філософський контекст 1920-х років, а саме перші роботи М. М. Бахтіна, які відносять до перед-діалогічного етапу його творчості. Це, передусім, стаття "До філософії вчинку" (1919–1921 рр.) та велика незавершена праця "Автор та герой в естетичній діяльності", яка була написана до 1924 року. Книга Бахтіна "Фрейдизм", що вийшла з друку 1926 року, стала платформою для сприйняття ідей Фрейда в контексті літературознавчої проблематики. Бахтін був першим, хто відкрив діалогічність людської свідомості. Ключова для мислителя тема діалогу визначає характер функціонування та розвитку усього культурного універсуму. Мета статті – з'ясувати специфіку ідей Фрейда та Бахтіна у розумінні сутності діалогічності, відшукати перетини та принципові відмінності у їх концепціях в площині літературознавчої зацікавленості дослідження діалогічної природи художньо-естетичної комунікації.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. У ХХ столітті, як надзвичайно значуща, постає проблема діалогу. Філософи, психологи, філологи та інші науковці зайнялися дослідженням цього питання. Починає приділятися увага не двом учасникам діалогу, а поліфонії (поняття запропоноване М. М. Бахтіним стосовно творчості Ф. М. Достоєвського) голосів, по-різному локалізованих у часі. Багатогранність, існування поза часом – ці аспекти популяризуються серед науковців. М. М. Бахтін, одна з провідних тез якого звучить: "Жити – значить бути постійно в діалозі. Життя – це і є діалог", – вніс вагомий вклад у розвиток питання про важливість діалогу в людському житті, невід'ємність його від культурного розвитку.

За Бахтіним, діалог являє собою обмін мовленими діями між його учасниками. Мова є актом комунікації між "Я" та іншим, реакцією-відповіддю на попереднє висловлювання в рамках певного контексту. У своїй праці "До методології гуманітарних наук" М. М. Бахтін наголошує на розумінні, протиставленні, порівнянні, наближенні та зіставленні свого через призму сприйняття іншого та навпаки. Розуміння виступає як співставлення з іншими текстами та переосмислення в новому контексті (з особистої точки зору, історичної, суспільної): "...Кожне розуміння є співвідношення даного тексту з іншими текстами. Коментування. Діалогічність даного співвіднесення..." [1]. У Бахтіна відсутнє поняття "чужого", існують лише "я" та "інший". Автор виступає у нього як "я", а читач – це "інший". Автор та читач об'єднані діалогом, що розгортається в просторі тексту. На відміну від Бахтіна, Фрейд досліджує інший вид діалогічного спілкування – між свідомим та підсвідомим, між "я" та "воно", коли пацієнт, перебуваючи під контролем лікаря, веде діалог з собою, шукає те потаємне, що сховане у підсвідомому.

Вклад основного матеріалу. Говорячи про діалогічність, Бахтін наголошує на важливості динаміки діалогічності, у якій він виділяє декілька етапів [1]:

- точка відліку: даний текст;
- рух назад: минулі контексти;
- рух вперед: початок нового контексту.

Слова покладені в основу кожного діалогу. Вони служать для вираження внутрішніх переживань (суб'єктивності) у площині зовнішній (об'єктивності). Навіть коли людина не озвучує власні думки, переживання, це не означає, що вона не "проживає" їх про себе. Внутрішня мова – це процес так само матеріальний, як і зовнішня мова (ми думаємо, відчуваємо, мислимо та виражаємо бажання за допомогою слів). Саме аналіз психоаналітичного вчення Фрейда підводить до питання про важливість та значення словесних реакцій у людській поведінці [2: 111]. Ті конфлікти, проблеми чи ситуації, в які занурює нас психоаналіз, є відображенням складних взаємовідносин між словесними та несловесними реакціями людини. За Фрейдом, словесні реакції визначаються як свідомість, несловесні – як несвідоме.

Адже людська думка поєднує в собі не лише об'єкт, який прагне пізнати, а й внутрішнє власне буття (суб'єктивність).

На думку Бахтіна, словесне висловлювання, покладене в основу психоаналітичної теорії Фрейда, є продуктом складної соціальної ситуації, в якій це висловлювання виникло [2: 157]. В момент співпраці аналітика та пацієнта спостерігаються труднощі їх взаємин, так як між ними абсолютно можливими можуть бути відмінності в статі, віці, професії, в соціальному становищі. Переносючи соціологічний аналіз в теорію літератури, Бахтін у критичному нарисі "Фрейдизм" наголошує на необхідності відмовитися від двох неправильних поглядів, які досить звужують межі мистецтва [3: 247]. Першим поглядом є надмірне перебільшення важливості та значущості художнього твору, його фешитизації. Мінус полягає в тому, що твір аналізується таким чином, ніби ним обмежується усе мистецтво. Ні автор, ні читачі, ні герої твору ніяк не розглядаються. Наступний погляд, за яким відбувається аналіз твору протилежним чином, полягає у вивченні психіки автора або читача.

Різновидом першого погляду є формальний метод, за яким поетичний твір є передусім словесним матеріалом. При чому слово не розглядається як соціологічне явище, воно постає лінгвістичною одиницею. Але дана точка зору обмежена, бо, залишаючись в межах зовнішньої сторони мистецтва, матеріал безпосередньо зливається з оточуючою його нехудожньою стороною. Скільки б не піддавався аналізу матеріал, неможливо визначити чіткі межі естетичного значення. Якщо розглянути другу точку зору, також зіштовхуємося з вузькоглядністю, так як неможливо лише з точки зору психологічного віднайти естетичне.

Обидва погляди обмежені, мають недолік, намагаючись в частині знайти ціле. Художню творчість неможливо розглядати ізольовано, відірвано від суспільства чи від психіки людини. Потрібно дійти консенсусу, поєднати взаємовідносини автора, героїв та читача, які закріплені в художньому творі.

Слова, будучи мовними знаками, які функціонують в різних контекстах, змінюють своє значення. Контекст або соціальна ситуація, в якій вони застосовуються, є суттєвими компонентами діалогу. Співрозмовники відчувають безпосередній вплив з боку соціальних контекстів. "...Кожне слово (кожен знак) тексту виводить за його межі..." [1]. В системі цілісності твору поряд з словами невербальні засоби вираження такі, як інтонація, тон тощо, мають принципово важливе значення. Текст – не лише набір слів та символів, це інтонаційне оформлення текстової частини. "...Твір ніби окутаний музикою інтонаційно-ціннісного контексту, в якому він розуміється та оцінюється (звичайно контекст цей змінюється епохами сприйняття, що створює нове звучання твору)..." [1: 390]. Єдність вербальних та невербальних елементів дозволяє досягти цілісності літературного твору.

М. М. Бахтін писав: "Перше завдання – зрозуміти твір так, як розумів його сам автор, не виходячи за рамки його розуміння. Вирішення даної задачі досить складне та вимагає зазвичай залучення суттєвого матеріалу. Наступна задача – використати своє тимчасове культурне позазнаходження. Включення в наш (чужий для автора) контекст" [4: 349]. Текст живе як суто авторське творіння, відповідає баченню, ідеям та принципам автора. І лише після "точки відліку" життя читач може пронести даний текст через власну свідомість, досвід, емоції. Тоді наступає наступний етап діалогічності – рух назад, в основу якого покладений минулий досвід. Потім у контексті з сучасним та майбутнім наше уявлення про текст змінюється, модернізується, оновлюється. Слова, забуті сьогодні, виникають знову в пам'яті завтра. В усі етапи розвитку діалогу з підсвідомості впливає безмежна кількість забутих слів, які несуть в собі сенс та вагомість. "...До діалогічних форм відноситься довіра до чужого слова, побожне (шанобливе) прийняття (авторитетне слово), учнівство, пошуки глибинного сенсу, згода, його безкінечні градації та відтінки, нашарування сенсу на сенс, голосу на голос, посилення шляхом злиття, поєднання багатьох голосів з доповненням цього розумінням, виходом за межі зрозумілого і т. д." [5: 300], – зазначає М. М. Бахтін. Також науковець наголошує на тому, що згода є однією з найважливіших форм діалогічних стосунків. Не тільки прочитати, а й переосмислити, пропустити текст через себе – ось що важливо. Так само й в психоаналізі, важливо прийняти думку іншого, зрозуміти її, можливо, погодитися з нею. Адже аналітик має стати компаньйоном, товаришем у серйозному процесі пошуку істинного, вірного. Тільки довірившись йому, пацієнт зможе "заглянути" в себе, в ті потаємні двері, які раніше він самостійно або не міг, або боявся відкрити.

Важливим аспектом дослідження діалогу є його глибина проникнення. Важливе не лише осягнення тексту, а ще й уміння виразити себе, складна діалектика внутрішнього та зовнішнього, вираженого та розуміння вираженого. Важливо зуміти поєднати оточення та середовище з власним кругозором, іншими словами, об'єднати кругозір того, хто пізнає, з кругозором того, кого пізнають. "...Речі та думки зроблені з однієї матерії, так що свідомість не вносить ніякої нової реальності в світ. Вона – тільки інша точка зору на ті самі речі та явища..." [2: 158], – говорить представник суб'єктивної психології Вільям Джеймс у статті "Чи існує свідомість".

Проникнути у суть твору допомагає постать автора, творця твору, який вміщує в себе всі образи, події. Йому відомо все те, що невідомо жодному з його героїв. За Бахтіним, відношення (ставлення) автора до героя – це "стосунки напруженого позазнаходження автора усім моментам героя,

просторового, часового, ціннісного та змістовного позазнаходження, що дозволяє зібрати воедино героя, який всередині самого себе розсіяний та розкиданий в даному світі пізнання та етичного вчинку, зібрати його та його життя і заповнити тими моментами, які йому самому і в ньому недоступні, ..." [6]. У Фрейда пацієнт – живий об'єкт, який під контролем аналітика веде діалог з собою, шукає те потаємне, що сховане в підсвідомому. Бахтін розглядає особистість в цілому. Для нього біологічна складова не є ключовою, як це є у Фрейда. Він говорить про цілу філософію особистості, яка "пронизує" усі аспекти та грані людського життя, ніщо не залишаючи поза увагою.

Спільним для Фрейда та Бахтіна є непряме висловлювання. Можна припустити, що діалогічність мовлення провокує наростання думки. Іншими словами, в процесі обміну інформацією з'являються нові думки, розмова набуває нового сенсу та нового бачення. Сенс того, що говориться, проявляється не лише "прямим словом", а й "непрямим висловлюванням". У цьому неабияка цінність вчення Бахтіна про діалогізм. Непряме висловлювання – це обмовки, помилкові дії та ін. Фрейд висвітлював ці питання, намагався глибоко їх дослідити та пояснити. Усі помилкові дії (Fehlleistungen) він поділяв на обмовки (Versprechen), помилки при читанні (Verlesen), описки, невірно почуте (Verhören), забування (Vergessen) та ін. [7: 13]. Цим помилковим діям мало хто приділяє увагу. Проте коли йде мова про сенс помилкових дій, то мається на увазі намір, мета. Найчастіше вони являють собою психічні акти, які виникають як результат протидії двох різних намірів. У праці "До філософії вчинку" Бахтін звертається до поняття "вчинку" та наголошує на тому, що для вираження його зсередини та єдиного буття, в якому цей вчинок здійснюється, необхідна вся повнота слова: його зміст та сенс (слово-поняття), його наочність, вираження (слово-образ) та емоційна сторона (інтонація слова) у їхній єдності.

Бахтін говорить про вагому відстань між світом "теоретичної думки" та світом "живого вчинку та його осягнення" [3]. Теоретична думка – емоційно нейтральна, нейтрально забарвлена. Цей світ в теорії охоплює опис об'єктивної реальності з точки зору умовного суб'єкта, позбавленого людських якостей, як то мова, емоційно вольова активність, вчинки. Світові живого вчинку, навпаки, притаманна відсутність усього неживого, типового, того, що не має власного обличчя. Живе життя повинно бути таким, щоб його можна було особисто пережити. У Бахтіна ця особливість має назву "участісного пізнання", адже головна відмінність між двома світами – світом теоретичної думки та живого вчинку, є "участність", тобто участь в житті. Світ теоретичної думки – це світ, де відбувається осмислення, міркування, обговорення, але відсутня безпосередня участь у житті. Ту відстань, яка існує між обома світами, можна подолати єдністю відповідальності за власне життя. Бахтіним у праці "До філософії вчинку" введено нове поняття "не алібі в бутті". В ньому автор говорить про те, що кожна людина проживає унікальне життя, ніким раніше не прожите, вчинки здійснюються лише самою людиною, не кимось іншим, і ніхто не може дати людині гарантію того, що життя проживається правильно і що воно є повноцінним. Усе життя людини – це тільки її вчинки, вибір, бажання. Людина не має права ухилитися від реалізації свого місця в бутті, не може сказати про свою відсутність в момент певного вчинку, вибору. Так як нездійснення вчинку – це теж вчинок. У Фрейда прослідковується інша точка зору: пацієнт, "живий об'єкт", намагається уникнути відповідальності за свої вчинки, він прагне сховатися від усіх, від себе самого, не бажає відшукати причини своїх дій.

Літературознавство зіштовхується з проблемами, пов'язаними зі стосунками "Я" та іншого, власного прочитання та театрального вираження, намаганням проникнути у світобачення іншого, дотриманням дистанції та встановленням власної позиції. Уміння вжитися (проникнути) в предмет або поведінку героя, побачити його зсередини має важливе значення. Бахтін учить читача виділяти момент об'єктивізації, тобто набувати здатності відділити почуте від себе. Зрозуміти предмет – означає зрозуміти своє ставлення до нього.

Висновки. Михайло Бахтін говорить про діалогічність "художнього мислення і художнього образу світу", про "внутрішньо діалогізований світ" [8: 186]. Жити, на його думку, це вести діалог: ставити запитання, відповідати, слухати, заперечувати, схвалювати і т.п. Ми часто навіть не помічаємо того, що постійно перебуваємо у діалозі: самі з собою, читаючи книги, слухаючи новини, насолоджуючись в театрі виставою тощо. Кожна думка чи подія веде до безкінечного діалогу. До цього прагне й Фрейд (проте трохи вужче), говорячи про необхідність, важливість та обов'язковість трактування та аналізу того, що відбулося з особистістю. Фрейд виділяє біологічну складову як рушійну силу в розвитку особистості. Для Бахтіна особистість є багатогранною, цілісною. Співпраця автора та читача, пацієнта та аналітика як співрозмовників, вплив сучасності на текст минулих років, суб'єктивний досвід в інтерпретації прочитаного – все це розширює наш кругозір, відкриває нові горизонти. Словесні реакції та їхнє значення в цілому в людській поведінці є важливим питанням в психоаналізі Фрейда. Усі душевні явища та конфлікти стають серйозними взаємовідносинами між словесними та несловесними реакціями людини. Постійно виникає необхідність застосування діалогічної точки зору. Думка, яка породжується словами, – є подвійним дзеркалом, обидві сторони якого повинні бути ясними та зрозумілими. До цього прагне і Бахтін, для якого діалог стає персоналістичною філософією буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтин М. М. Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка. Статьи / Михаил Михайлович Бахтин; [составление, текстологическая подготовка, И. В. Пешкова; комментарии В. Л. Махлина, И. В. Пешкова]. – М. : Лабиринт, 2000. – 640 с.
2. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках // Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин; [сост. С. Г. Бочаров; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова]. – [2-е изд.] – М. : Искусство, 1986. – С. 297–325.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 420 с.
4. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин; [сост. С. Г. Бочаров; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова]. – [2-е изд.] – М. : Искусство, 1986. – С. 9–191.
5. Бахтин М. М. Слово в жизни и слово в поэзии. К вопросам социологической поэтики / М. М. Бахтин // Звезда. – 1926. – № 6. – С. 244–267.
6. Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук // Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин; [сост. С. Г. Бочаров; текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова]. – [2-е изд.] – М. : Искусство, 1986. – С. 381–393.
7. Література. Теорія. Методологія : Пер. з польськ. С. Яковенка. / Упор. і наук. ред. Д. Уліцька. – К. : Вид. дім "Кисво-Могиллянська академія", 2006. – 543 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / [авт. очерка о Фрейде Ф. В. Бассин и М. Г. Ярошевский]. – М. : Наука, 1989. – 456 с. – (Серия "Классики науки").

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Bakhtin M. M. Freidizm. Formal'nyi metod v literaturovedenii. Marksizm i filosofiiia yazyka : stati [Freudianism. Formal Method in Literary Criticism. Marxism and the Philosophy of Language: Articles] / M. M. Bakhtin. – Moscow : Labirint (in Russian), 2000. – 640 s.
2. Bakhtin M. M. Problema teksta v lingvistike, filologii i drugih gumanitarnykh naukakh [The Problem of Text in Linguistics, Philology and Other Humanities] // Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of Verbal Creativity]. – Moscow : Iskusstvo, 1986. – P. 297–325.
3. Bakhtin M. M. Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of Verbal Creativity] / M. M. Bakhtin. – Moscow : Iskusstvo (in Russian), 1979. – 420 s.
4. Bakhtin M. M. Avtor i geroi v esteticheskoi deiatel'nosti [Author and Hero in Aesthetic Activity] // Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of Verbal Creativity]. – Moscow : Iskusstvo, 1986. – P. 9–191.
5. Bakhtin M. M. Slovo v zhizni i slovo v poezii. K voprosam sotsiologicheskoi poetiki [A Word in Life and a Word in Poetry. To the Questions of Sociological Poetics] / M. M. Bakhtin // Zvezda [The Star]. – 1926. – No. 6. – P. 244–267.
6. Bakhtin M. M. K metodologii gumanitarnykh nauk [To the Methodology of the Humanities] // Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of Verbal Creativity]. – Moscow : Iskusstvo, 1986. – P. 381–393.
7. Literatura. Teoriiia. Metodolohiia : Per. z polsk. S. Yakovenka [Literature. Theory. Methodology] / Upor. i nauk. red. Ulitska. – Kyiv : Kyievo-Mohylianska akademiia (in Ukrainian), 2006. – 543 s.
8. Freyd Z. Vvedenie v psikhoanaliz : lektsii [Introduction to Psychoanalysis: Lectures] / [avt. ocherka o Freide F. V. Bassin i M. G. Yaroshevskii]. – Moscow : Nauka (in Russian), 1989. – 456 s.

Трохимчук О. В. Психоаналитический метод З. Фрейда в контексте философии диалога М. М. Бахтина: литературоведческая проекция.

В статье анализируются взгляды М. М. Бахтина на проблему диалога, акцентируется внимание на различении бахтинских и фрейдовских категорий "диалог", "личность". Психоаналитическая теория З. Фрейда рассматривается в контексте диалогического понимания Бахтина, в ранних произведениях которого "Автор и герой в эстетической деятельности", "К философии поступка" и "Фрейдизм" проблема личности и проблема культуры сопрягаются через идею диалога. Диалог как форма мышления и познания действительности рассматривается не только как разговор двух его участников, а и как полифония голосов, что существуют в разные времена.

Ключевые слова: психоаналитический метод, литературное произведение, Я, Другой, автор, герой, диалогизм.

Trokhymchuk O. V. Z. Freud's Psychoanalytic Method in the Context of M. Bakhtin's Dialogue Philosophy: Literary Projection.

As the title implies the article deals with Z. Freud's psychoanalytic method in the context of M. Bakhtin's dialogue philosophy. In the article M. Bakhtin's views on the question of dialogue are analyzed, attention is focused on distinguishing between Bakhtin and Freudian categories "dialogue", "personality". Z. Freud's psychoanalytic theory is considered in the context of Bakhtin's dialogical understanding. In his early works "The

Author and the Hero in Aesthetic Activities", "To the Philosophy of Action" and "Freudianism", the problem of the individual and the problem of culture are linked through the idea of dialogue. Dialogue as a form of thinking and cognition of reality is considered not only as a conversation of two of its participants, but as a polyphony of voices that exist at different times. Bakhtin opposes the categories I and the Other in the dialogue introduces the variations of Me to Others: "I-for-myself", "I-for-Other" and "Other-for-me". A word that is dialogical in nature is a part of both internal and external speech. A look at literature, which makes it possible to constantly explore its boundaries, expand the boundaries of the unknown and seek the meaning of the written, allows you to comprehend deeper issues of dialogic relationships.

Key words: psychoanalysis, literary work, I, Another, author, hero, dialogism.